

Article history:

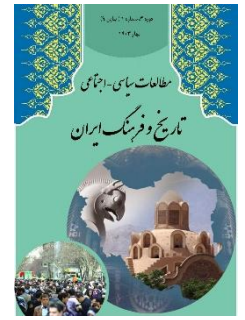
Received 12 January 2026

Revised 16 April 2026

Accepted 24 April 2026

Initial Published 27 April 2026

Final Publication 22 June 2026

The Position and Duties of Local Judges in Mazandaran during the Seljuk Era Based on the Edicts of Seljuk Sultans

Azar. Jalilian^{1*}

¹ Assistant Professor and Faculty Member, History Department, Payam Noor University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: A.j@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Jalilian, A. (2026). The Position and Duties of Local Judges in Mazandaran during the Seljuk Era Based on the Edicts of Seljuk Sultans. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(2), 1-17.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The structure of the judicial institution in Iran during the Seljuk period consisted of two components: customary ('urfī) and religious (shar'ī). Due to the predominance of tribal elements within this system, the customary branch held a particularly prominent position. From the outset, the Seljuks, by employing Iranian bureaucrats, sought to establish a powerful state, and within this framework, the judicial institution was among the most significant sectors that received their attention. The appointment of chief judges (qāḍī al-quḍāt) in Baghdad and the designation of chief judges across various regions of the empire indicate their serious determination to create a centralized system. In this context, examining the role of local judicial institutions as part of the empire's efforts to expand its authority across its territories is of particular importance. Mazandaran, as one of the major provinces of the Seljuk state, attracted the attention of Seljuk sultans from the very beginning. Accordingly, the present study adopts a textual-analytical approach to investigate the role and position of local judicial institutions in Mazandaran during the period of the Great Seljuks, aiming to answer the following questions: What was the status of local judges? And what were the scope and nature of their duties? It appears that the direct appointment of officials such as the governor (wālī), chief (ra'īs), chief judge (qāḍī al-quḍāt), military commander (shaḥna), and market inspector (muḥtasib) by the royal institution, as the highest judicial authority of the empire, reflects the importance of these positions in local provinces. Furthermore, the duties specified and defined in the issued charters indicate the state's efforts toward centralization and the expansion of justice.

Keywords: Judiciary, Seljuks, Chief Judge (qāḍī al-quḍāt), Mazandaran.

EXTENDED ABSTRACT

The present study examines the position and functional scope of local judges in Mazandaran during the era of the Great Seljuks through a textual-analytical reading of Seljuk appointment charters and administrative correspondence. The central problem is rooted in the nature of Seljuk state formation itself. As a dynasty that rose from a tribal military background yet rapidly adopted the instruments of Iranian bureaucratic governance, the Seljuks treated judicial organization not as a peripheral institution but as one of the principal mechanisms through which sovereignty, legitimacy, and territorial control could be stabilized. In that framework, the administration of justice cannot be understood merely as a religious matter, because it stood at the intersection of political authority, provincial discipline, and public order. Earlier scholarship has clarified the broad structure of the Seljuk judiciary and its relation to Islamic legal traditions, but the specific status of local judicial officeholders, especially in strategically important provinces, has remained less systematically explored (Jalilian, 2016; Rahmati & Najafi, 2015; Sedghi, 2009). This gap is especially significant in the case of Mazandaran, where the survival of detailed charters makes it possible to reconstruct not only formal ranks but also actual duties, lines of supervision, and the balance between religious and customary jurisdictions. Accordingly, the study asks two interrelated questions: what institutional standing did local judges possess within the Seljuk political order, and how far did their practical authority extend in matters of adjudication, supervision, public morality, and social discipline? By focusing on the documentary language of appointment rather than later abstractions, the study seeks to recover the operational logic of Seljuk provincial governance (Juvayni et al., 1950; Lambton & Azhand, 1993).

Mazandaran, frequently designated in medieval geographical and administrative literature as Tabaristan, occupied an especially important place in the Seljuk imperial landscape. Muslim geographers and compilers identified the region as a distinct territorial unit with strong environmental, political, and social coherence, even when its nomenclature varied across texts (Abu & Ayati, 1970; al-Muqaddasi, 1967; Yaqut al-Hamawi al-Rumi al-Baghdadi, 1977). The documentary record examined in this study shows that Seljuk authorities repeatedly referred to Mazandaran in direct conjunction with Gorgan and its dependent districts, indicating that the region was not treated as an isolated frontier but as an administratively integrated sphere whose management required stable delegation and close oversight (Juvayni et al., 1950). Such evidence demonstrates that provincial governance in Mazandaran involved more than military occupation; it entailed the distribution of authority among governor, chief, judge, market inspector, and security officials. The importance of the province was also historical and dynastic. From the earliest Seljuk phase, Mazandaran was entrusted to figures closely related to the ruling house, reflecting its sensitivity within the wider imperial strategy (Aqsarayi & Turan, 1983; Bandari Isfahani & Jalili, 1977). The religious composition of the region further heightened the importance of judicial management. Sources indicate the coexistence of Hanafi and Zaydi communities, together with other groups, which meant that provincial administration required not only coercive capacity but also legally articulated channels of supervision and mediation (al-Muqaddasi, 1967). Thus, the geography of Mazandaran was inseparable from the politics of judicial delegation, and its documentary footprint makes it an ideal case for studying how the Seljuk state embedded law within provincial rule.

Within the wider history of Islamic law, the Seljuk period belongs to a stage in which legal institutions were already highly elaborated, yet increasingly integrated into the political logic of large military-bureaucratic states (Ibn Khaldun, 1971; Jalilian, 2016). The Seljuks inherited important features of

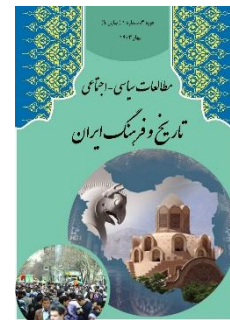
earlier eastern Islamic governments, especially the Samanid and Ghaznavid traditions, but they also introduced a stronger emphasis on the sultan as the final point of judicial referral and political arbitration (Lambton & Azhand, 1993). Political theorists and administrative writers of the age help illuminate this configuration. Al-Mawardi's typology of delegated authority reveals how judicial office could be classified according to scope and subject matter, while later Seljuk-era political thought strengthened the association between effective sovereignty and judicial control (al-Mawardi & Saberi, 2004; Qaderi, 2010). In practical terms, the Seljuk judicial order was dual in structure. It consisted of a religious sphere, including courts, judges, market regulation, and policing functions tied to moral oversight, and a customary or political sphere centered on the court of grievances, sovereign intervention, and the enforcement of public security (Boyle & Anousheh, 2008; Sedghi, 2009; Yusefi Far et al., 2016). Although the caliph retained symbolic centrality, the documentary and narrative sources make clear that the Seljuk sultan increasingly shaped appointments at the highest levels, including the selection of chief judges in Baghdad and across the empire (Bandari Isfahani & Jalili, 1977; Ibn al-Jawzi, 1939; Ibn Kathir al-Qurashi al-Dimashqi, 1996). The judiciary therefore became one of the clearest arenas in which Seljuk sovereignty was translated from military dominance into institutionalized rule.

At the provincial level, this broader structure took the form of a carefully layered hierarchy. The chief judge remained the highest judicial figure in the religious domain after the caliph and the sultan, and appointment records show that Seljuk rulers named chief judges for provincial centers independently of the caliphal apparatus when required (Abu Zahra; Juvayni et al., 1950; Shabaru, 1992). Beneath that office stood local judges, who handled adjudication, issued rulings in private disputes, protected the rights of vulnerable groups such as minors and orphans, supervised preaching and public instruction, and could influence or authorize acts associated with moral and religious authority (Juvayni et al., 1950; Khasbak, 1974; Lambton & Azhand, 1993). In parallel, the office of market inspector functioned as a mediating institution between judicial ruling and executive enforcement, with responsibility for weights and measures, mosque order, public morality, and urban conduct (al-Mawardi & Saberi, 2004; Boyle & Anousheh, 2008; Juvayni et al., 1950). The court of grievances represented another indispensable dimension of the Seljuk system, since it allowed rulers and their deputies to hear complaints against officials, respond to public petitions, and merge justice with the maintenance of order (Husayni et al., 2001; Muawwad, 1976; Tusi & Darke, 1968). Police and security institutions likewise expanded their remit under the Seljuks, taking on greater responsibility for the control of crime and punishment than earlier, more court-centered arrangements had allowed (Anvari, 1976). Taken together, these offices show that Seljuk justice in the provinces was not monopolized by a single court but distributed across interconnected offices whose authority overlapped while remaining hierarchically coordinated.

The case of Mazandaran reveals that among these provincial offices, the city chief occupied an especially powerful and locally decisive position. The charters analyzed in this study indicate that the chief was more than an urban notable or tax intermediary; he was presented as a politically authorized supervisor over both administrative and judicial processes, with a duty to monitor judges, assist in the enforcement of rulings, oversee social groups, regulate revenue extraction, and intervene in grievances (Juvayni et al., 1950; Yusefi Far & Azadeh, 2011). The office also appears to have had a hereditary dimension in Mazandaran, suggesting that the Seljuk state deliberately relied on entrenched local families in order to secure obedience without sacrificing formal sovereignty (Juvayni et al., 1950; Yusefi Far & Azadeh, 2011). This finding is crucial because it complicates any simplistic opposition between centralization and local

autonomy. In Mazandaran, centralization worked through controlled delegation. Governors were instructed to appoint security officers, chiefs were expected to preserve order, supervise fiscal fairness, protect roads, manage estates and endowments, and ensure that judges acted in conformity with religious law, while judges themselves handled adjudication, sermon authorization, guardianship matters, and oversight of subordinate personnel (Baghdadi & Bahmanyar, 2006; Juvayni et al., 1950). The market inspector, meanwhile, was charged with regulating everyday urban morality and religious propriety, again under a framework ultimately linked to broader judicial supervision (Boyle & Anousheh, 2008; Juvayni et al., 1950). The cumulative picture is that Mazandaran's local judiciary functioned as a composite provincial apparatus in which legal authority, social discipline, and political governance were mutually reinforcing rather than institutionally isolated.

The study therefore concludes that the judicial order of Seljuk Mazandaran should be understood as an instrument of structured provincial rule in which the language of justice served both normative and governmental ends. Local judges were neither minor clerical appendages nor fully autonomous legal scholars detached from power. They were embedded in a hierarchy whose summit was the sultan and whose provincial articulation depended on close coordination among governor, chief, chief judge, judge, market inspector, and security agents. The most important finding is that the Seljuk state did not seek to control Mazandaran merely through direct military command; instead, it codified duties, ranks, and supervisory relations in formal charters that translated sovereign authority into provincial routine. Within that arrangement, the chief emerged as the most comprehensive local authority, especially in matters linking judicial enforcement to administration and public order, while judges retained indispensable authority in the religious and adjudicative sphere. The result was a layered but coherent judicial regime that combined customary power, religious legitimacy, and bureaucratic precision. Mazandaran thus offers a particularly clear example of how the Seljuks used judicial institutions not only to settle disputes but also to stabilize territory, discipline society, and extend imperial centralization through locally rooted intermediaries.

بررسی جایگاه و شرح وظایف قضات محلی مازندران در عصر سلجوقیان بر اساس عهدنامه‌های سلاطین سلجوقی

آذر جلیلیان^{۱*}

۱. استادیار و عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: A.j@pnu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

جلیلیان، آذر. (۱۴۰۵). بررسی جایگاه و شرح وظایف قضات محلی مازندران در عصر سلجوقیان بر اساس عهدنامه‌های سلاطین سلجوقی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۲)، ۱۷-۱.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

ساختار نهاد قضایی در ایران عصر سلجوقی از دو بخش عرفی و شرعی تشکیل شده بود که به واسطه غلبه عنصر قبیله‌ای در آن، بخش عرفی از جایگاه ویژه برخوردار بود. سلجوقیان از آغاز کار با استفاده از دیوان سالاران ایرانی تلاش کردند تا حکومتی قدرتمند تشکیل دهند و برای این مهم نهاد قضا یکی از مهمترین بخش‌هایی بود که مورد توجه آنان قرار گرفت. تعیین قاضی القضاات‌های بغداد و نصب قاضی القضاات بر نواحی مختلف امپراتوری نشان از عزم جدی آنان برای ایجاد نظامی متمرکز داشت. در این میان توجه به نقش نهادهای قضایی محلی به عنوان بخشی از تلاش‌های امپراتوری به منظور توسعه اقتدار خود در قلمروشان شایسته بررسی است. مازندران که در زمره ایالت‌های مهم سلجوقی به شمار می‌رفت از همان آغاز کار مورد توجه سلاطین این خاندان قرار گرفت. بر این اساس پژوهش حاضر با رویکرد متنی-تحلیلی درصد است با بررسی نقش و جایگاه نهادهای قضایی محلی مازندران در دوره سلجوقیان بزرگ به این پرسش پاسخ دهد که؛ قضات محلی از چه جایگاهی برخوردار بودند؟ و محدوده وظایف قضات محلی به چه صورتی بود؟ به نظر می‌رسد انتصاب مستقیم والی، رییس، قاضی القضاات، شحنة، محتسب از سوی نهاد سلطنت به عنوان بالاترین مرجع قضایی امپراتوری حکایت از اهمیت این مناصب در ایالت‌های محلی دارد و وظایفی که در منشورهای صادره معین و مشخص شده نشان از تلاش دولت در راستای تمرکزگرایی و بسط عدالت دارد.

کلیدواژگان: قضا، سلجوقیان، قاضی القضاات، مازندران

نظام‌های سیاسی که در دوره میانه اسلامی در نتیجه غلبه عنصر قبیله‌ای به وجود می‌آمدند، نسبت به امور قضایی توجه ویژه‌ای داشتند. نمونه این نوع تسلط بر ساختار قدرت و ایجاد یک حکومت را باید در نزد سلجوقیان دید که از صحراگردی به حکومت رسیدند و با توجه به سرشت قبیله‌ای و همچنین پذیرش دین جدید در اندک زمانی، اهتمام خاصی به امر قضا نشان دادند. با وجود نقشی که عنصر قبیله‌ای در قدرت‌گیری آنان داشت، نباید از وجود عنصر دیوان‌سالاران ایرانی که تلاش داشتند تا حکومت مرکزی قدرتمندی در شرق خلافت ایجاد کنند، غافل بود. اهمیت این نکته در این نهفته است که تمام تلاش کسانی چون خواجه نظام‌الملک، برای نمونه در امر قضا، واگذاری و تخصیص مرجع نهایی داوری و حکم در قلمرو پادشاهی ایشان بود. بنابراین، ارجاع نهایی به شخص سلطان در نهاد قضا، مبین سیستمی است متمرکز که برخلاف ساختار قضایی دستگاه خلافت که نهاد قضا زیر سلطه قاضی‌القضات حنفی بود، قضی‌القضات‌ها، قاضی‌القضات‌ها و قضات محلی، زیر نظر شخص سلطان بود و از سوی وی بر مقام مذکور منصوب می‌شدند. بر همین سیاق، سلطان به تبیین جایگاه و شرح وظایف آنان در عهدنامه‌هایی که به منظور تعیین آنان بر این منصب نوشته می‌شد، می‌پرداخت. از این رو، پژوهش حاضر بر اساس رویکرد متنی-تحلیلی تلاش دارد تا جایگاه و بررسی محدوده وظایف قضات محلی و به صورت موردی قضات محلی مازندران را در دوره سلجوقیان بررسی نماید. در این رابطه دو سؤال قابل طرح است. نخست، قضات محلی از چه جایگاهی برخوردار بودند؟ و دوم، محدوده وظایف قضات محلی به چه صورتی بود؟ پیشینه تحقیق: در خصوص بررسی نظام قضا در دوره سلجوقیان آثاری خوبی نوشته شده است. از جمله ناصر صدقی که علاوه بر رساله دکترا، در چندین مقاله به بخش‌هایی از آن پرداخته است. از همین نوع بررسی‌های کلی، مقاله رحمتی و نجفی است که با ماهیت پژوهش حاضر همخوانی دارد (Rahmati & Najafi, 2015). اما این که پژوهشی به صورت مستقل و موردی به قضات محلی اختصاص یابد، مطالعه خاصی صورت نگرفته است. در خصوص منصب رئیس در شهرهای سلجوقی، مقاله «منصب رئیس در شهرهای دوره‌ی سلجوقی و پیوستگی‌های محلی و اجتماعی آنان» نگارندگان آن توانسته‌اند اطلاعات خوبی در خصوص جایگاه این منصب در ساختار اداری-سیاسی سلجوقیان ارائه دهند.

جغرافیای مازندران در دوره میانه اسلامی

درباره جغرافیای تاریخی مازندران در کتب جغرافی‌نویسان مسلمان، عمدتاً تعبیر به طبرستان شده است و چنان‌که یاقوت حموی بیان می‌کند، «مازندران، اسم ولایت طبرستان است و چنین گمان می‌رود که مازندران اسمی جدید باشد و در کتب پیشین ذکری درباره آن نیست» (Yaqut al-Hamawi al-Rumi al-Baghdadi, 1977: 5/41). در کتاب عتبه الکتبه، نوشته منتجب‌الدین بدیع الجوینی، که بنا به نظر علامه قزوینی بین سال‌های ۵۲۸ تا ۵۴۸ هـ.ق نگاشته شده و از جمله مراسلات دیوان سلطان سنجر (۵۱۱-۵۵۲ هـ.ق) به شمار می‌رود، نام ایالت مازندران آمده است (Juvayni et al., 1950). از آنجایی که مطابق نظر حموی، مازندران همان طبرستان است، بایستی محدوده جغرافیایی آن همان باشد. طبرستان/مازندران، در شرق گیلان و غرب خراسان واقع است و جنوب آن عراق عجم است (Abu & Ayati, 1970). مقدسی، طبرستان را بخش اول دیلم دانسته است که از طرف خراسان، قومس و گرگان و سپس طبرستان و پس از آن دیلمان است (al-Muqaddasi, 1967). در تقسیم‌بندی مقدسی، طبرستان از بخش گرگان جداست و پایتخت آن آمل است (al-Muqaddasi, 1967). این تقسیم‌بندی در منشورهای دوره سلجوقی که برای امرا و قضات صادر شده، دیده می‌شود (Juvayni et al., 1950: 50, 82). «مدتی گذشت تا حال اضطراب رعایای مازندران و اختلال انور آن ولایت بسمع خدایگان عالم پادشاه شرق و غرب خلدالله ملکه می‌رسیدست...»

(Juvayni et al., 1950). این تأکید چنان است که: «ولایت مازندران بجملگی بدیوان ما مفوض گردانیده و حل و عقد و امر و نهی نواب ما در آن نافذ فرمود...» (Juvayni et al., 1950).

از نظر سیاسی این ناحیه در عصر سلجوقی مستقل از گرگان نبوده و ولایتی مستقل به شمار نمی‌رفته است و والی مازندران ملزم به اداره شهر گرگان و مضافات آن بود: «ولایت مازندران باهتمام جانب محروس امیر اسفهلار... حواله فرمودیم و زمام حل و عقد و حبس و اطلاق و جملگی اوامر و نواهی در دست و اقتدار او نهادیم... و علی‌الخصوص رعایاء شهر گرگان و نواحی آن از ترک و تازی، حضری و بدوی، بوی سپردیم» (Juvayni et al., 1950). همچنین ریاست مازندران، تمامی «گرگان و دهستان و استراباد و بسطام و جلفادقان و هر چه بدین شهرها مضاف و منسوبست» را تحت سیطره نفوذ اداری و سیاسی خود داشته است (Juvayni et al., 1950). با این وجود، والی مستقلی برای گرگان نیز منصوب می‌شد که وظیفه او رتق و فتق امور و جهاد با کفاری بوده که در حدود دهستان و بیابان منقشلاق قرار داشتند (Juvayni et al., 1950).

از لحاظ تاریخی، ایالت مازندران از ابتدای کار سلجوقیان از مناطق مهم این امپراتوری به شمار می‌آمد و طغرل بیگ پس از فتح آن مناطق و مصالحه با سلطان مسعود غزنوی مبنی بر آزاد کردن قتلش بن اسرائیل، امارت مازندران و طبرستان را به وی تفویض نمود. قتلش هم پس از درگذشت طغرل ادعای سلطنت کرد و در نبرد با آلب ارسلان در اطراف اسفراین کشته شد (Aqsarayi & Turan, 1983). بنابراین، ایالت مازندران از همان آغاز کار سلجوقیان مورد توجه آنها قرار داشت و تلاش می‌شد که امارت آن را به یکی از نزدیکان خود بسپارند. در عتبه الکتبه بیشتر تقلیدها و منشورهای والی، قاضی، رئیس و غیره در مورد ولایت گرگان/ مازندران/ طبرستان است. در یکی از تقلیدها با عنوان «تقلید ولایت جرجان و نواحی آن» ضمن برشمردن اهمیت این ولایت، امارت آن را به فرزند خود، که قرار بود جانشین سلطان شود، واگذار شد (Juvayni et al., 1950). نمونه‌های مورد اشاره بیانگر اهمیت این ناحیه در امپراتوری سلجوقیان بزرگ دارد.

ایالت مازندران و آنچه بدان پیوست بود، حنفی و زیدی بودند و هر دو گروه در مذهب خود بسیار افراط داشتند (al-Muqaddasi, 1967: 356-361). همچنین، یهودیان در دوره مقدسی در این منطقه حضور داشتند (al-Muqaddasi, 1967). در دوره‌های بعد حنفی و زیدی مذهب غالب منطقه بود، اگرچه در دوره سلجوقیان، اکثریت مازندران حنفی‌مذهب بودند و این از مفاد تقلیدهای مناصب مختلف این ناحیه کاملاً پیداست (Juvayni et al., 1950).

نظام قضا در دوره سلجوقیان

بررسی تاریخ قضا در اسلام از ابتدای رسالت (۶۱۰م) تا پایان خلافت عباسی (۶۵۶هـ.ق) را ذیل چهار دوره می‌توان تقسیم‌بندی نمود:

۱- دوره تأسیس و تشریح: از بعثت حضرت رسول (ص) در سال ۶۱۰م، تا وفات آن حضرت (ص) در مدینه به سال ۱۱هـ.ق / ۶۳۲م. نقطه عطف این دوره، هجرت پیامبر (ص) (۶۲۲م)، از مکه به مدینه و تأسیس «مدینه النبی» که به تشکیل یک نظام سیاسی و حقوقی انجامید (Ismail, 1977; Schacht, 1991).

۲- دوره تکوین نظام حقوقی و قضایی در اسلام: که از عصر خلفای راشدین (۱۱-۴۱هـ.ق) شروع و تا اوایل قرن دوم هجری ادامه پیدا می‌کند. ۳- دوره تکامل فقه و حقوق اسلامی: که از اوایل قرن دوم هجری شروع و تا نیمه قرن چهارم هجری ادامه می‌یابد. این دوره، عصر شکوفایی فقه و تکامل مذاهب مختلف فقهی است. ۴- دوره ایستایی فقه و حقوق، که از نیمه قرن چهارم شروع و تا سقوط خلافت عباسی (۶۵۶هـ.ق) به درازا کشید. در این دوره باب اجتهاد مسدود می‌شود و عصر رکود حقوق اسلامی است (Ibn Khaldun, 1971; Jalilian, 2016).

یکی از مهم‌ترین حکومت‌های دوره چهارم، سلجوقیان بزرگ بودند. اگرچه ساختار نظام قضایی سلجوقیان ادامه ساختارهای عصر سامانی و غزنوی بود و بر همان شالوده قرار داشت (Lambton & Azhand, 1993)، ولی در برخی موارد تغییراتی در خصوص این ساختار

ایجاد شد. در این دوره تمامی امور به بالاترین مقام سیاسی تعلق داشت، حاکم اعم از خلیفه یا سلطان، قاضی نیز محسوب می‌شد و این حاکم بود که قضات دیگر را انتخاب می‌کرد. بنابراین، در رأس ساختار نظام قضا در دوره سلجوقیان، سلطان در کنار خلیفه بالاترین مرجع قضایی به حساب می‌آمد و این امر توسط نظریه‌پردازان این دوره نیز مورد تأکید قرار گرفته بود. برای نمونه، غزالی اشاره می‌کند که امروز شوکت خلیفه در نیروی ترکان (منظور وی سلجوقیان) به عنوان صاحبان عده و عده نمود دارد و به همین خاطر آنها توانایی آن را دارند که در رأس ساختار نظام سیاسی در کنار خلیفه و علما باشند (al-Ghazali & Badawi; Qaderi, 2010). اما این تفکیک سه‌گانه در عالم واقع به گونه دیگری بود و اساساً قدرت فائده در اختیار سلطان سلجوقی بود و سلطان سلجوقی با حضورش در بغداد در انتخاب و انتصاب قاضی‌القضات، به عنوان بالاترین صاحب‌منصب قضایی پس از خلیفه و سلطان، دخالت می‌کرد (Bandari Isfahani & Jalili, 1977).

پس از سلطان و خلیفه، در ساختار نظام قضایی سلجوقیان چهار دسته دیگر در صدر قرار داشتند: نخست، کسانی که بنا به گفته ماوردی «ولایتی عام در همه اعمال داشتند» و این شامل وزرا می‌شد. دوم، کسانی که ولایتی عام اما در اعمال خاص داشتند. سوم، کسانی که ولایتی خاص در همه اعمال داشته و این شامل قاضی‌القضات می‌شد. چهارم، کسانی که ولایتی خاص و آن هم در اموری خاص داشتند که شامل قضات مناطق مختلف می‌شد (al-Mawardi & Saberi, 2004).

فارغ از مباحث نظری ماوردی، در عمل نوعی تقسیم‌بندی در ساختار نظام قضایی سلجوقیان وجود داشت که شامل دو حوزه شرعی و عرفی می‌شد. نهادهای قضایی در حوزه شرع عبارت بودند از: محاکم قضایی، احتساب، صاحبان شرطه. نهاد قضایی عرفی سلجوقیان، دیوان مظالم بود که محکمه سلطانی نیز خوانده می‌شد. در کنار آن، منصب رئیس شهر بود. منصب اخیر که همانند قاضی نماینده سلطان در ولایات به حساب می‌آمد، تا حدودی شرح وظایف متفاوتی داشت. در مورد قاضی گفته شده که: «اندر فصل حکومت و قطع خصومات و استخلاص حقوق و محاکمات شرعی رجوع با او کنند و شرایط قضای او را مسلم گذارند» (Atabaki et al., 2008; Juvayni et al., 1950) و بنابراین، «در حل و عقد و قبض و بسط کارهای شریعت مراجعت با قاضی امام ... کنند» (Atabaki et al., 2008). اما رؤسا، مطابق ساختار قضایی دوره سلجوقی، امور حقوقی در صلاحیت محاکم عرفی را تصدی می‌کردند. با وجود این تفکیک عملکردی قاضی و رئیس، رئیس نقش نظارتی بر نهادهای دینی را نیز داشت (Yusefi Far & Azadeh, 2011). به نظر می‌رسد ریاست بخش عرفی و شرعی بر عهده رئیس و ریاست بخش شرعی با قاضی‌القضات بوده باشد و در صورتی که رئیس از انجام امور قضای شرعی ناتوان باشد، لازم بود که به علما و قضات شرع مراجعه کند. اما رئیس همچنان بالاترین منصب قضایی در نواحی مختلف به حساب می‌آمد (Yusefi Far & Azadeh, 2011).

نهادهای قضایی محلی مازندران

در دوره سلجوقیان، ایالت مازندران از نظر اداری و ساختار قضایی از ایالت‌هایی به حساب می‌آمد که زیر نظر رئیس قرار داشت و منصب ریاست بر امور قضایی مشرف بود. هر چند قضاتی برای رسیدگی به امور قضایی نواحی منصوب می‌شدند. در مناطقی نظیر مازندران، حکومت سلجوقی که دسترسی مستقیم به آن نداشت، تلاش می‌کرد تا با ابقای خاندان‌های پرنفوذ بر اداره این مناطق، کنترل آن را در قبضه خود داشته باشد، چنان‌که تأکید دارد: «اگرچه ریاست مازندران از منصب او قاصرست و او را ماثبات و منزلت آن هست که در خدمت ما امثال تقلید کند نه تقلد و تولیت نه تولى اما چون این شغل میراث یافتست» (Juvayni et al., 1950).

در چنین ایالت‌هایی، مناصب قضایی دارای رتبه و درجات بود و مناصبی نظیر والی، رئیس، شحنه، عامل و قاضی هر کدام جایگاه ویژه خود را داشتند. هر یک از مقامات مورد اشاره به نوعی دارای مشروعیت قضایی نیز بودند. هر چند منصبی نظیر والی ایالت مازندران خود شاید مستقیماً به این امر نمی‌پرداخت، ولی مطابق تقلیدی که برای وی صادر می‌شد موظف بود تا برای رسیدگی به برخی امور قضایی شحنه

بگمارد: «شحنه فرزانه پسندیده سیرت و ستوده طریقت گمارد و رعایا را بوی سپارد و بترتیب هر چه فراغ دل و آسایش در آن باشد وصایت کند و درین معنی بشرایط مبالغت قیام نماید» (Juvayni et al., 1950).

قاضی القضاة: در دوره سلجوقیان، در حوزه شرع، محاکم قضا مهم‌ترین نهاد قضایی بود که در رأس آن قاضی القضاة قرار داشت و پس از خلیفه و سلطان، بالاترین منصب به شمار می‌رفت که ریاست آن بیشتر به فقهای حنفی اختصاص داشت (Abu Zahra; Shabaru, 1992). چنان‌که در اسناد این دوره دیده می‌شود، خلیفه اغلب حکم انتصاب قاضی القضاة‌های بغداد را صادر می‌کرد (al-Qalqashandi, 1928: 4/228; Ibn al-Jawzi, 1939: 4/200-206). هدف از این منصب، تسلط کامل دستگاه خلافت بر قضاة و انسجام امور قضایی بود. با چیرگی ترکان بر ساختار خلافت و تقویت اهل سنت و جماعت، منصب قاضی القضاة از نخستین کانون‌هایی بود که مورد توجه سلطان و وزیر قرار گرفت. سلاطین سلجوقی نیز در شهرهای مختلف امپراتوری خود اقدام به نصب قاضی القضاة می‌کردند و در این موارد مستقل از نهاد خلافت عمل می‌کردند (Juvayni et al., 1950). در انتخاب قاضی القضاة سلجوقیان، افزون بر سلطان، وزیر نیز دخالت داشت و طی فرمانی که «عهد» خوانده می‌شد، و خطاب به فقیه مورد نظر بود، در مراسمی که جشن «تقلید» نام داشت و در آن بسیاری از اشراف و قاضیان و شهود و سپاهیان و تاجران و غیره در بارگاه خلیفه یا سلطان و یا وزیر حاضر می‌شدند، واگذار می‌شد (Shabaru, 1992).

نخستین حضور سلجوقیان در بغداد با انتخاب قاضی القضاة همراه شد. در سال ۴۴۷هـ.ق، که طغرل به همراه وزیر خود عمیدالملک کندی وارد بغداد شدند، مورد استقبال بزرگان بغداد و دستگاه خلافت واقع شدند. در همین سال قاضی القضاة ابن ماکولا درگذشت و کندی، ابی عبدالله محمد بن دامغانی را بر این منصب گماشت (Bandari Isfahani & Jalili, 1977; Ibn Kathir al-Qurashi al-Dimashqi, 1996: 12/91).

در ایالت‌های سلجوقی، انتصاب قاضی القضاة از مهم‌ترین کارهای سلطان به شمار می‌رفت و به نظر می‌رسد قاضی القضاة آن فراگیری که در دوره آغاز خلافت عباسی داشت، در این دوره از بین رفته باشد. سلطان هر گونه که صلاح می‌دید عالمی را بر این منصب در ایالت‌هایی می‌گماشت و عنوان قاضی القضاة را به وی اطلاق می‌نمود. برای نمونه، منصب مذکور در استرآباد به «خواجه امام اجل قاضی القضاة ضیاءالدین مجدالاسلام» (Juvayni et al., 1950) واگذار شده است. چنان‌که اشاره شد، از ویژگی‌های این منصب وراثتی بودن آن بود که در این مورد هم کامل لحاظ شده است (Juvayni et al., 1950). قاضی القضاة استرآباد افزون بر دارا بودن مسند قضاوت، اختیار خطابت و وعظ را نیز دارا بود: «هیچ کس را نیست که بی‌رضا و اجازت ضیاءالدین عقد مجلس وعظ کند» (Juvayni et al., 1950).

قاضی: قاضی که در مرتبه چهارم پس از خلیفه، سلطان و قاضی القضاة در نهاد قضای شرعی محلی قرار داشت و از جانب قاضی القضاة یا سلطان و در مواردی خلیفه تعیین می‌شد. این منصب را «نائب قاضی» نیز می‌خواندند (Khasbak, 1974). اسناد این دوره نشان می‌دهد که مقام قاضی با رفاه و علائق مردم مربوط بوده است. او در واقع سخنگوی مردم به شمار می‌رفت و حفظ و دفاع از شهر در زمان نابسامانی و بی‌نظمی بر عهده وی بود. قاضی معمولاً از اهالی محل بود و نوعی گرایش شدید موروثی در منصب او دیده می‌شد. قاضی بزرگ یک شهر و یا یک منطقه که «قاضی القضاة» نامیده می‌شد توسط سلطان منصوب می‌شد، مگر این‌که وی در ناحیه‌ای می‌زیست که خارج از نظارت و سلطه مستقیم سلطان بود. در این صورت او از سوی حاکم ایالتی و یا مقطع، انتخاب می‌شد (Lambton & Azhand, 1993).

وظیفه عمده قاضی در روزگار سلجوقیان نظارت بر نهاد مذهبی از طرف سلطان، خصوصاً جلوگیری از عقاید غیر تسنن بوده است. معمولاً نظارت بر مساجد و مأموران نهاد مذهبی نظیر محتسب در ناحیه‌ای که قلمرو قضاوت او بود، به قاضی سپرده می‌شد. نظارت او بر مساجد، بعضی اوقات، انتصاب ائمه جمعه و خطبا را تحت تأثیر قرار می‌داد. در اغلب موارد قاضی به عنوان مفتی در مسائل فقهی و شرعی، فتوا صادر

می‌کرد، و گاهی ریاست محکمه مظالم از جانب سلطان به او تفویض می‌شد (Lambton & Azhand, 1993). در ایالتی نظیر مازندران، قاضی القضاة می‌توانست بر شهرهای کوچک از جانب خود نائبی بگمارد که وظایف وی را انجام دهد.

قاضی القضاة: همزمان با نفوذ شافعیان، در قرن پنجم هجری منصب جدیدی شکل گرفت که اقاضی القضاة نام گرفت و خلیفه القائم بامرالله در سال ۴۲۹ هـ.ق، ماوردی شافعی (متوفی ۴۵۰ هـ.ق) را برای نخستین بار به این منصب گماشت. اقاضی القضاة قاضی برجسته‌ای بود که به وظیفه قاضی القضاة می‌پرداخت اما رتبه وی پایین‌تر از قاضی القضاة بود. به نظر می‌رسد این منصب به منظور دفاع از کیان خلافت عباسی بر ضد داعیان فاطمی و تلاش‌های آل بویه در تقویت شیعه و در راستای چیرگی شافعیان شکل گرفته باشد (Shabaru, 1992: 287, 290). در دوره سلطان سنجر نیز گزارش شده که ابوالوفاء یحیی بن ابن سعید معروف به «ابن مرخم» به این عنوان رسیده است (Muhaysin). اشاره شد که بیشتر ساکنین مازندران و توابع آن حنفی و زیدی‌مذهب بودند و از آنجا که منصب اقاضی القضاة خاص شافعیان بود، در این ناحیه این منصب وجود نداشت.

حسبه: نهاد قضایی دیگری که در دوره سلجوقیان در زمره محاکم شرعی قرار داشت، نهاد حسبه به زعامت محتسب بود که وظیفه آنها مراقبت از احوال عامه بود و ذیل ولایت خاصه قرار داشت؛ زیرا احکامش در مواردی که نیازمند قاضی نبود، مجری بود. از این رو، ماوردی حسبه را جایگاهی واسط میان احکام قضا و دادرسی از یک طرف و احکام مظالم از طرف دیگر می‌داند (al-Mawardi & Saberi, 2004). حسبه ذیل وظایف قاضی قرار داشت. قاضی در کنار نظارت بر مساجد، وظیفه نظارت بر کار به‌دستان نهاد دینی، خصوصاً محتسبان نواحی را بر عهده داشت (Boyle & Anousheh, 2008; Juvayni et al., 1950). بنابراین، محتسب مانند قاضی از طبقات مذهبی بود و وجودش، راه دیگری برای ارتباط سلطان و حاکم از طریق وی با رعایای خود بود؛ یعنی از طریق اعمال نظارت بر رفاه مردم عادی شهری (Boyle & Anousheh, 2008). وظیفه اصلی نهاد حسبه، حفظ اخلاق عمومی و اجرای فرایض دینی مسلمانان بود و این مراقبت از آسایش عمومی باعث شده بود تا با مردم ارتباط نزدیکی داشته باشد و به همین خاطر بسیار مورد توجه نویسندگان متون اجتماعی و اخلاقی و حتی شاعران و نویسندگانی که طبعی لطیف داشتند، قرار داشت. حضور ترکان سلجوقی و موج مهاجرت گسترده آنان و جزم‌اندیشی مذهبی آنان، ترکیبی نامتجانس ایجاد کرده بود و سبب شده بود تا از قرن ششم هجری به بعد، محتسب به عنوان یک بازوی کارآمد در حفظ کنترل و امنیت شهر ایفای نقش کند.

در منشوری که برای تصدی این مقام در مازندران صادر شده، «تقدیم مصالح دینی و تشیید قواعد شرعی» از مهم‌ترین دلایل تعیین منصب احتساب عنوان شده که «اساس آن بر امر معروف و نهی منکر» قرار گرفته است. شخصی که بر این منصب گماشته می‌شد، بایستی از نظر اخلاق اجتماعی و دینی و علوم شریعت سرآمد دیگران باشد: «چون خواجه بعفت و سداد طریقت و حسن سیرت و عقیدت موصوف و معروفست و بدانش رسوم شرعیات و صلابت در دین و احیاء سنت مشهور و مذکور» (Juvayni et al., 1950) است، این منصب به وی تفویض شد.

دیوان مظالم: مهم‌ترین نهاد قضایی این دوره که در چارچوب عرف اجتماعی قابل بحث است، دیوان مظالم بود که در دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان «محکمه سلطانی» خوانده می‌شد و در مواردی به عنوان مرجع نهایی دادرسی در دوره سلجوقیان از جایگاه خاصی برخوردار بود (Boyle & Anousheh, 2008: 5/258). دلیل عمده آن نیز شاید عرفی‌گرایی سلجوقیان بود که برآمده از نظام قبیله‌ای بودند و در نظام قبیله‌ای، رئیس قبیله همزمان حاکم و قاضی به حساب می‌آمد. اما این گفته در عالم واقع ممکن نشد، زیرا بین محاکم شرع و محکمه سلطانی نوعی تقسیم کار شکل گرفته بود که مطابق آن رسیدگی به دعاوی حقوقی مرتبط با جرایم اداری-سیاسی صاحب‌منصبان حکومتی، تظلمات و شکایات مردم از ظلم و ستم مقام‌های حکومتی در حیطه اختیارات محکمه سلطانی بود و قضات نیز در محاکم شرع به دعاوی خصوصی و

عمومی مردم در مسائل روزمره چون معاملات و ارث و مسائل عقد و نکاح رسیدگی می‌کردند (Sedghi, 2009). بنابراین، قضات شرع همیشه مقامی والاتر از دیگر مراجع دادرسی داشتند؛ زیرا وظیفه آنان فقط داوری و دادرسی در بین مردم نبوده، بلکه به جهت کوشش در راه قضاوت و حراست و مواظبت از عرف اسلامی و مبارزه با بی‌دینی در گردش چرخ سیاست و به حکم پیوند حکومت با مردم نیز نقش بزرگی ایفا می‌کردند. آنان دارای القاب شحنگان دین، نگهبانان حریم دین، امانت‌داران خدا در زمین و جانشینان حضرت محمد مصطفی (ص) بودند (Baghdadi & Bahmanyar, 2006).

با وجود اهمیت محکمه شرعی، در دوره سلجوقیان دیوان مظالم به صورت بازوی قوی و کارآمدی در اختیار حکومت درآمد و عامل برقراری عدالت و امنیت در جامعه بود. چنان‌که، هنگامی که سلجوقیان بر خراسان مسلط شدند: «داد در شهرها گسترده شد و آسایش بر بندگان بال‌گشوده گردید تا جایی که به روزگار ایشان داد در هر جای دور و نزدیکی آبادان بود و در هر کنار و گوشه‌ای منظور نظر و بیداد دابدان شکسته بود و ستم بال و پر بریده» (Husayni et al., 2001). هر چند این گفته نمی‌توانست به صورت کلی صادق باشد ولی نشان می‌دهد که سلجوقیان تا حدودی توانستند به آشفته‌گی‌های موجود سر و سامان دهند، زیرا یکی از عوامل بیداد و ستم، حضور گسترده قبایل ترک بود و سلجوقیان پس از به قدرت رسیدن، تلاش کردند تا حضور ترکان را مدیریت کنند. در کنار این حضور ترکان، به واسطه عدم تسلط سلطان مسعود غزنوی بر بخش‌هایی از خراسان و از جمله نیشابور، مردم از سوی عباران تحت فشار قرار گرفته بودند. بنابراین پس از آن که طغرل (۴۲۹-۴۵۵هـ.ق) به نیشابور آمد، سعی کرد تا امنیت و آرامش را به آن منطقه بازگرداند و داد مظلومان را بستاند (Ibn al-Athir & Bandari, 1992: 4/228). او به منظور رسیدگی به مظالم در طول هفته، در روزهای یکشنبه و چهارشنبه به دیوان مظالم می‌نشست (Bandari & Jalili, 1977). در واقع این دو روز به مظالم نشستن را طغرل از غزنویان تقلید کرد. زیرا سلطان مسعود غزنوی در روزهای یکشنبه و چهارشنبه هر هفته به مظالم می‌نشست و «قصه» می‌خواند (Bayhaqi et al., 1976: 172, 286, 614). طغرل برای اینکه عدالت خود را وسیع جلوه دهد، در مورد برادرش، جغری‌بیک داود که از او اجازه یغما خواست، برادرش را تطمیع کرد و با پرداخت چهل هزار دینار به وی، نگذاشت مردم را تحت فشار قرار دهد (Bandari Isfahani & Jalili, 1977).

پس از طغرل و در دوره آلب ارسلان (۴۵۵-۴۶۵هـ.ق) سخنی از مظالم نیست و عدالت‌محوری سلاطین بیشتر در خصوص طغرل و ملک‌شاه به کار رفته است. این امر به خاطر لشکرکشی‌های ممتد سلطان آلب ارسلان بود. با روی کار آمدن ملک‌شاه و در سایه کاردانی خواجه نظام‌الملک، نقش دیوان مظالم برجسته‌تر شد. زیرا هدف خواجه در سراسر کتابش برقراری نظم و امنیت اجتماعی است و دیوان مظالم به واسطه نقشی که در این مورد ایفا می‌کرد، مورد توجه او بود و در فصول مختلف با ذکر حکایاتی در خصوص جایگاه مظالم در حکومت، به سلطان گوشزد می‌کند که جامعه نیازمند نظم و امنیت است و این در سایه عدالت‌خواهی سلطان و پادشاه میسر است.

بنابراین، دیوان مظالم در دوره ملک‌شاه (۴۶۵-۴۸۵هـ.ق) دو وظیفه را همزمان و هماهنگ پیش می‌برد. نخست، بسط عدل و داد و دوم، نقش دیوان مظالم به عنوان دادگاهی عالی در حفظ امنیت اجتماعی. نمونه‌هایی که خواجه رشیدالدین فضل‌الله در جامع‌التواریخ از ایام حکمرانی ملک‌شاه در خصوص امنیت اجتماعی ذکر می‌کند، نشان از مسأله‌ای دو وجهی دارد؛ نخست وجه سلبی و دوم وجه ایجابی. در وجه سلبی، آشفته‌گی اجتماعی را باید در قضاوت و کسانی دید که در حق مردم ظلم می‌کردند و در وجه ایجابی باید اقتدار سلطان و وزیر را در بازگرداندن انسجام اجتماعی و نظم و امنیت دید. از جمله در بحث «دفع قبالات نامشروع نوشتن و ابطال حجت‌های کهنه» که سبب منازعات بسیار شده بود و سلطان را ناچار نمود شخصاً در آن دخالت نماید تا غائله‌ای که می‌رفت سبب آشفته‌گی اجتماعی گردد، با فرمانی شاهانه و مناسب شرع دفع نماید (Hamadani et al., 1994: 2/1408-1409). هدف همدانی از ذکر نمونه‌هایی از ایام ملک‌شاه، نشان از تطبیق زمانه خود با آن ایام دارد.

در مورد تشکیل دیوان مظالم در دوره ملکشاه، منابع به ذکر گزارش‌ها بسنده کرده‌اند. علت آن نیز فاصله گرفتن سلجوقیان از خراسان و تمایل به سمت غرب بود. طغرل جهت به مظالم نشستن دو روز را تعیین کرد. اما در دوره آلب ارسلان که سلطان مشغول لشکرکشی بود و پس از آن ملکشاه با تغییر پایتخت به مناطق مرکزی ایران، ذکری از دو روز به مظالم نشستن نیست. در این دوره عدالت‌محوری شاه بیشتر در نمونه‌های عملی نشان داده می‌شود. از جمله نمونه‌های عدل و به مظالم نشستن ملکشاه، ماجرای قتل پسر جامع، فرآش آلب ارسلان، توسط غلام خلیفه مقتدی بود که در ایام سلطان ملکشاه واقع شد. جامع به سرای خلیفه رفت ولی خلیفه او را اجازه ورود نداد و ناچار به نزد سلطان رفت. سلطان امیرحاجب قماج را فرستاد تا غلام را بی‌اجازه خلیفه بیاورد و قصاص نماید (Ravandi et al., 1954). اصفهانی نیز در توصیف لقب «السلطان العادل» که برای ملکشاه به کار می‌رفته، داستان مردی را ذکر می‌کند که از سوی یکی از امیران ملکشاه مورد ظلم واقع شده و چون ملکشاه از واقعه خبردار می‌شود، امیر را به عنوان مملوک به آن شخص واگذار می‌کند و امیر بردگی خود را با سیصد دینار می‌خرد (Bandari Isfahani & Jalili, 1977). بنابراین، عدالت و امنیت اجتماعی که به ویژه در دوره سلطان ملکشاه برقرار بود، حاصل رفتار و عملکرد سلطان و توجه ویژه وی نسبت به اقتدار و صلابت دیوان مظالم بود. قسط و عدل و سیاست سلطان ملکشاه تا حدی بود که «روزگار او هیچ آفریده ظلم و هراسی نتوانستی و نیارستی کرد متظلمان بی‌حجایی با سلطان به مشافهه گفتندی و شنودندی، داد هر کس بدادی» (Husayni et al., 2001; Ravandi et al., 1954; Zuhayri Nishapuri et al., 2011) و اگر از کسی خلافی ظاهر شدی، مستوجب سیاست و غرامت گشتی (Hamadani & Roshan, 2007).

در این دوره دیوان مظالم شامل دو نوع محکمه بود: ۱- دیوان مظالم یا «قضای درگاه در کل ممالک»، و یا «یولوق اعلی در کل ممالک» که رئیس آن با عناوین «صاحب دیوان مظالم»، «امیر الیولوق» یا «حاکم یولوق السلطان» ذکر شده است (al-Nasawi & Hamdi, 1953). خواجه نظام‌الملک تلاش کرد تا این دیوان را که توسط شخص سلطان برگزار می‌شد، از نو سامان دهد. او برای این منظور، راهکاری را به سلطان برای رسیدگی به مظالم پیشنهاد کرد که «همه حاجتهای شهری و ناحیتی که رعایای آن حاضر باشند جمله کنند و بر جای نویسند و پنج تن بیابند بدرگاه و این سخن بگویند و حال باز نمایند و جواب باز شنوند و مثال بستانند که در حال باز گردند...» (Tusi & Darke, 1968). 2- محاکمی که گماشتگان و نایبان سلطان در قلمرو کار خود انجام می‌دادند. آنها از طرف سلطان موظف بودند به مظالم رسیدگی و نظم و امنیت را برقرار کنند (Muawwad, 1976).

در کنار صاحب مظالم، یعنی کسی که دیوان مظالم را اداره می‌کرد، افراد و مناصبی نیز قرار داشتند که صاحب مظالم را در احقاق حقوق مظلومان یاری می‌داد. از جمله: امیرداد (دادبیگ) (Muawwad, 1976)، عوان (اعوان) (Foruzanfar, 1973: 1/213). همچنین دیوان مظالم در این دوره اصطلاحات خاص خود را داشت که عبارت بود از: قصه (Tusi & Darke, 1968)، نامه مظالمی (Anvari, 1976)، تویع یا مثال (Saket, 1986; Tusi & Darke, 1968; Yusefi Far et al., 2016: 261-273).

شرطه: نهاد قضایی دیگری است که در دوره سلجوقیان مسئولیت انجام برخی امور قضایی بدان محول شده بود و عمدتاً شامل نظارت و مراقبت در جرایم و بزه‌ها و اجرای حدود شرعی بود. این مقام در دولت‌های قرون میانه اسلامی یکی از وظایف دینی و تکالیف شرعی به شمار می‌رفت و دایره نظارت آن از احکام قضاوت، اندکی وسیع‌تر بود. در ابتدا وظایف اصلی شرطه اجرای احکام قضا بود و تابعی از تشکیلات قضایی بود. اما در دوره سلجوقیان وظایف جدیدی به منصب شرطه محول شد. مهم‌ترین تحول در این منصب، واگذاری رسیدگی به جرائم به شرطه و گرفتن آن از قضات بود (Anvari, 1976). در دوره سلجوقیان، اصطلاحات دیگری در خصوص شرطه به کار می‌رفت: «امیر حرس»، «شحنه»، «خلیفه، خلیفت»، «شرط سیاست»، «معاون»، «والی»، «صاحب الشرطه» و «معونه»، «اصحاب الارباع»، «حرس»، «امر الجسر یا امر الجسرین».

همچنین، اصطلاح «رئیس» در خصوص کسی که مسئول سامان امور یک شهر بود، کاربرد داشت. مشخص است که رئیس بر مناصب عامل و شحنة نظارت داشت و در کنار آن، وظایف مناصب دینی نیز به او سپرده می‌شد (Yusefi Far & Azadeh, 2011).

ریاست شهر: یکی دیگر از مناصب ایالتی که در چارچوب نظام قضایی عرفی قابل بحث و بررسی است، منصب رئیس در شهرهای سلجوقیان بود. اگرچه رئیس مستقیماً مسئول انجام امور قضایی نبود، ولی به واسطه موقعیت و جایگاهی که داشت، با نهاد قضایی در ارتباط و در مواردی بر آن نظارت نیز داشت (Yusefi Far & Azadeh, 2011) و حتی در برخی موارد مجاز بود در حوزه مظالم فعالیت داشته باشد (Juvayni et al., 1950). اصطلاح رئیس در کاربرد عمومی‌اش به یک مأمور محلی اشاره داشت که در مقابل حکومت به طور اعم و تشکیلات مالیاتی به طور اخص، نماینده مردم محلی به شمار می‌رفت. در دوره سلجوقیان که گرایش‌های محلی منصب رئیس نسبت به شهری که به ریاست آن منصوب می‌شد گرایش‌های تداوم‌یافته‌ای بود، می‌توان گفت که این منصب، تنها از این جهت نماینده تشکیلات ایالتی بود که مشروعیت سیاسی خود را وام‌دار انتصاب از جانب سلطان بود (Yusefi Far & Azadeh, 2011).

در شهرهای بزرگ، رئیس از طرف سلطان یا مقطع انتخاب می‌شد و بیشتر از رهبران محلی و موروثی بود (Baghdadi & Bahmanyar, 2006). زیرا تنها یکی از افراد متنفذ و ثابت محلی می‌توانست وظایف او را انجام دهد: «و چون حال تاج‌الدین در اصالت و متانت رأی و انتساب، بخاندان کریم قدیم و تحلی بخصال حمیده و توسل بمساعی جمیل در دولت و تأکید سوابق حقوق اسلاف بلوا حق خدمت‌های پسندیده خویش بدین جملت باشد واجب‌تر حقی را و متعین‌تر جانبی کرامت را حق و جانب او تواند بود و اگرچه ریاست مازندران از منصب او قاصرست و او را مثابت و منزلت آن هست که در خدمت ما امثال تقلید کند نه تقلد و تولیت نه تولی اما چون این شغل میراث یافتست» (Juvayni et al., 1950: 22, 26). همچنین، رئیس فارغ از آگاهی به قوانین عرفی و آداب و رسوم محلی، آگاه به علوم دینی و قوانین شرعی نیز بود و از عناوین و محدوده وظایف وی این امر کاملاً آشکار است (Juvayni et al., 1950).

از آنجا که رئیس از منتخبین سلطان بود (Bayhaqi et al., 1982)، قدرت زیادی داشت و این رئیس بود که در شهرهای عمده امپراطوری نظیر مرو، اصفهان، همدان، مازندران و... کارها را به نام سلطان عهده‌دار بود. هرچند در فرامین انتصاب گوشزد شده که «رئیس» باید نسبت به رفاه رعایای سلطان توجه کند (Juvayni et al., 1950)، ولی اغلب اوقات شخصی قسی‌القلب و ظالم به حساب می‌آمد (Klausner & Azhand, 1984).

در خصوص رابطه رئیس با قاضی نیز معلوم است که رئیس دارای امر نظارتی بر نهاد قضایی منطقه تحت سلطه خود بود و تنها در موارد شرعی بر همراهی با قاضی تأکید می‌شد: «در اعمال شرعی رجوع با مجلس قضا... کنند و بر توقیر و احترام و تجلیل و اعظام مجلس قضا حماه الله توفیر نمایند و از احکام قضایای شرع اجتناب و عدول نکنند و از سرای ریاست حماه الله و از جهت نواب اسفهلاری مؤید الدینی ادام الله تمکینه در تشیید و تمهید قواعد حرمت مجلس قضا حماه الله بهمه عنایتی برسند و هر تکلف که ممکن گردد درین باب بجای آرند و در هر چه از جانب عمادالدین استمداد کنند مدد دهند و بتحصیل رضای آن جانب بمجلس ما تقرّب جویند و هر سعی جمیل که درین معنی کنند بارتضا مقرون و مقابل شناسند...» (Juvayni et al., 1950).

آنچه که از منشورهای این دوره آشکار است، در ایالتی نظیر مازندران، بالاترین منصب قضایی که بر تمامی نهادهای قضایی شرعی و عرفی این ناحیه چیرگی داشت، منصب رئیس بود. اهمیت جایگاه رئیس در منشور رئیس مازندران کاملاً آشکار است: «قضات و حکام را بر تنفیذ قضایا و امضای احکام و استخلاص حقوق معاون و مربی باشد و همواره از احوال ایشان مستخبر و در مجلس حکم هر یک از ایشان نایبی عالم متخرج متیقظ بنشاند تا از هر کاری که گذارند و هر حکمی که کنند باخبر باشند و اگر دقیقه‌ای که موافق شرع نباشد لفظاً و لحناً قولاً و فعلاً باید بتدارک آن مشغول گردد و اگر بخویشتن نتواند تاج‌الدین را اعلام دهد تا هرچه از قاعده حق متمایل باشد و از جاده راستی منحرف،

تقویم و تعدیل آن واجب داند و تدارک آن بشرط کند و کارهای لایق دیانت بر قضیت شریعت راند...» (Juvayni et al., 1950). اهمیت نقش قضایی رئیس در کنار قضات به عنوان یکی از ارکان دستگاه قضایی محلی در دوره سلجوقیان در اسناد این دوره آشکار است: «چون دزدی یا راهزنی را بیابد باتفاق قضا و ائمه و اعیان ولایت حکم سیاست و شریعت بروی براند» (Juvayni et al., 1950). مشخصه اصلی منصب رئیس در دوره سلجوقیان، موروثی بودن آن در میان خاندانی خاص بود: «ریاست مازندران میان ایشان از گذشته بر توارث بمانده می‌رسیده و عقد آن سیادت علی تعاقب الأیام و ترادف الشهور و الأعوام منتظم همی مانده...» (Juvayni et al., 1950).

وظایف قضات محلی

یکی از کارهایی که بر عهده والیان بود، انتخاب و انتصاب شحنة به عنوان یکی از عوامل اجرای وظایف قضایی بود: «و شحنة فرزانه پسندیده سیرت ستوده طریقت گمارد و رعایا را بوی سپرد و بترتیب هرچه فراغ دل و آسایش در آن باشد وصایت کند و درین معنی بشرایط مبالغت قیام نماید» (Juvayni et al., 1950).

قضات معمولاً در امر قضاوت تنها نبودند و کسانی در این کار آنان را یاری می‌کردند.

۱- کاتب: شخصی که قاضی به منظور انجام امور مرتبط با آن به کار می‌گرفت. طرفین دعوا قبل از ورود به محضر قاضی در نزد کاتب طرح دعوی می‌کردند و سپس به حضور قاضی می‌رفتند. عمدتاً کاتب شخص مهمی بود و در مواردی هم که قاضی از جلسه غایب بود اقدام به قضاوت نیز می‌کرد. از این رو در منشورهای صادره در این دوره به قاضی تأکید شده که در انتخاب آنها دقت نماید (Juvayni et al., 1950).

۲- شهود: شامل کسانی بود که ملازم قاضی در بررسی قضایا بودند و به آنها «شاهد عادل» گفته می‌شد. در منشور صادره، این امر تأکید شده است (Juvayni et al., 1950).

۳- وکلا: از همراهان قاضی به شمار می‌رفت. قاضی آنها را انتخاب و شخصاً به این کار تعیین می‌نمود.

۴- حاجب: وظیفه‌اش آوردن افراد به ترتیب، نزد قاضی بود.

۵- اعوان: که بازوی اجرایی قاضی در انجام امور مترتب با طرفین دعوا بود (Muhaysin, : 238-239).
وظایف قاضی عمدتاً شامل:

۱- عمل به مهمات دین در امر قضا تا بر کسی اجحاف و ظلمی نرود. در این خصوص لازم است از منابع قرآن، سنت حضرت رسول (ص)، مذهب امام ابوحنیفه در هنگام حکم دادن استفاده نماید.

۲- قطع دعوی، فصل خصومات و تحلیل و تحریم و اعطا و حرمان و حفظ اموال ایتام تا بوقت ایناس رشد محتاط و متیقظ باشد.

۳- ترتیب خطابت و احتساب و رسیدگی به وظایفی که بر عهده محتسب است تا بر مردم حرجی وارد نشود. همچنین، مجالس وعظ باید مستقیماً از وی کسب اجازه کنند.

۴- دعا و ثنای خلیفه و سلطان در اعیاد و خطبه‌های جمعه (Juvayni et al., 1950).

محتسب به عنوان یکی از مناصب زیرمجموعه نهاد قضای شرعی، وظایفی بر عهده داشت که شامل:

۱- حفظ اوزان: «در تسویت و تعدیل موازین و مکابیل جهدی تمام نماید تا در بیع و شری حیفی نرود و مسلمانان مغبون و زیان‌زده نشوند» (Juvayni et al., 1950).

۲- نگهداشت امور مساجد و آنچه بدان پیوست است: «مراتب شریعیات در مسجد جامع و دیگر مساجد و متعبدات از ترتیب مؤذنان و مکبران و مواقیت صلوات و نفی آنچه مسنون و مشروع نیست از مسجد بواجبی اقامت کند».

- ۳- نگهداشت احوال عامه: «در قمع و زجر اهل فساد و منع ایشان از مجاهرت و اظهار فسق و تعاطی خمر در جوار مسجد و مشاهد و مقابر مجهود بذل کند».
- ۴- نگهداشت اهل ذمه: «و اهل ذمت را بغیاری که آیات مذلت و صغار ایشان باشد در میان اهل اسلام موسوم گرداند».
- ۵- ممانعت از ورود زنان به جرگه اهل علم: «در مجلس علم زنان را از مخالطت با مردان و استماع وعظ باز دارد».
- ۶- همچنین محتسب وظیفه داشت تا در کارهای خیر و رفتار پسندیده شخصاً پیشقدم باشد، تا دیگران نیز بر آنچه که وی بدان مأمور است، اعتماد داشته باشند (Juvayni et al., 1950).
- یکی دیگر از مناصب مهم قضایی رئیس بود که بیشتر وظایف او شامل:
- ۱- مراقبت از رعایا و ممانعت از انتشار آنچه در سطح جامعه گرفتاری ایجاد کند: «در نیکو داشت رعایا و صیانت ایشان از رسوم جایز و محدثات ناواجب و حوالات نامتوجه بهممه عنایتها برسد که عمده مصالح ایشان در ذمت او کردیم و در عاجل و آجل از کار ایشان مسئول خواهد بود» (Juvayni et al., 1950).
- ۲- حفظ احترام جایگاه سادات، قضات، علما و نظامیان و معتمدان جامعه: «بر احترام و توقیر و تعظیم سادات و ائمه و قضا و علما و اهل سلاح متوفر باشد و طبقات رعایا را بر مقادیر رتبت و حفظ و رعایت می‌دارد».
- ۳- امور مرتبط با دیوان مظالم: «میان ایشان متوسطی عدل و حاکمی منصف باشد در اصغاء سخن متظلم و انصاف مظلوم و انتصاف از ظالم مجهود بذل کند» (Juvayni et al., 1950).
- ۴- مراقبت از احوال عامه در خصوص مالیات‌ستانی و جلوگیری از اجحاف بر آنها و تعیین عامل خراج و انتخاب نماینده‌ای از جانب خود برای رتق و فتق امور رعایا: «چون اصناف رعایا من البادی و الحاضر و اهل المدر و الوبر حقوق دیوان از خراج و اعشار و رسوم مراعی و غیر آن بوقت خویش گزارده باشند، نگذارد که بزواید با ایشان خطایی رانند و املاک و اسباب و چهارپایان و مواشی ایشان را از حکم اعتراضات و تکلیف ناواجبات مصون دارد» (Juvayni et al., 1950).
- ۵- بازوی اجرایی قضات و حکام در خصوص احکام صادره.
- ۶- مراقبت از قضات و حکام و گماشتن نماینده‌ای بر ایشان.
- ۷- رسیدگی به امور ترکات و مواریث.
- ۸- رسیدگی به امور اوقاف.
- ۹- نگهداشت راه‌ها و مسیرهای عبور و مرور از راهزنان و غارتگران و دستگیری دزدان و راهزنان و مجازات ایشان با همراهی قضات و سایر دست‌اندرکاران محاکم شرعی.
- ۱۰- رسیدگی به عیار سکه دینار و درهم و حفظ موازین و مکابیل.
- ۱۱- تعیین شحنة بر نواحی مختلف (Juvayni et al., 1950) و همراهی کامل شحنة با رئیس در تعیین نقیب و عسس (Juvayni et al., 1950).
- ۱۲- آگاهی کامل به علوم شرعی و مهمات دینی تا بر کسی ظلم نرود.
- ۱۳- رسیدگی به امور مساجد و منابر و تعیین اشخاص شایسته بر آنها و عزل کسانی که از عهده این وظیفه بر نمی‌آیند (Juvayni et al., 1950).

نتیجه‌گیری

نظام قضایی از نخستین کانون‌هایی بود که در همان آغاز روی کار آمدن سلجوقیان و چیرگی بر دستگاه خلافت، کانون توجه آنها قرار گرفت. این امر خود را در انتصاب قاضی‌القضات بغداد نشان داد، امری که تا پیش از این وظیفه خلیفه تصور می‌شد و کندی، وزیر طغرل، مستقیم به این امر مبادرت نمود. نظریه‌پردازان و دیوان‌سالاران ایرانی از قبیل عمیدالملک کندی، خواجه نظام‌الملک طوسی و امام محمد غزالی نهایت تلاش خود را صرف تعریف جایگاه سلطان سلجوقی در ساختار سیاسی جهان اسلام نمودند و برای این منظور غزالی عنصر شوکت خلیفه را که مستلزم قدرت و تعداد نیرو بود متوجه سلطان نمود تا بدین ترتیب جایگاه آنها را به عنوان بالاترین مرجع قضایی هم به رسمیت بشناسند. سلجوقیان با آگاهی از اهمیت نهاد قضا در توسعه مشروعیت خود در ایالت‌های محلی نیز مستقیماً به انتصاب قضات و مناصب نظیر والی، رئیس، شحنة، شرطه که به نوعی دارای ماهیت قضایی اعم از شرعی یا عرفی بودند، همت گماشتند. مازندران به عنوان یکی از ایالت‌های مهم سلجوقیان که از همان آغاز به یکی از بستگان نزدیک خودشان واگذار شد و منشورهای بسیاری که در تعیین جایگاه قضات و سایر ارکان قضایی و محدوده وظایف آنها صادر شده، حکایت از اهمیت این ایالت در سیاست‌های تمرکزگرایی امپراتوری سلجوقیان دارد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abu, a.-F., & Ayati, A. (1970). *Taqwim al-Buldan*. Bonyad-e Farhang-e Iran.
- Abu Zahra, M. *Tarikh al-Madhahib al-Islamiyya fi al-Siyasa wa al-Aqaid wa Tarikh al-Madhahib al-Fiqhiyya*. Dar al-Fikr al-Arabi.
- al-Ghazali, A. H. M. i. M. i. M., & Badawi, A. a.-R. *Fadaih al-Batiniyya wa Fadail al-Mustazhiriyya*.
- al-Mawardi, A. i. M., & Saberi, H. (2004). *The Ordinances of Government (al-Ahkam al-Sultaniyya wa al-Wilayat al-Diniyya)* (1 ed.). Elmi va Farhangi.

- al-Muqaddasi, S. a.-D. A. A. M. i. A. i. A. B. a.-B. a.-S. (1967). *Ahsan al-Taqaṣim fi Marifat al-Aqalim* (2 ed.). Brill.
- al-Nasawi, M. i. A., & Hamdi, H. A. (1953). *Sirat al-Sultan Jalal al-Din Mankubirti*. Dar al-Fikr al-Arabi.
- al-Qalqashandi, A. a.-A. A. *Subh al-Asha fi Sinaat al-Insha*. Al-Maktaba al-Shamela. <http://www.shamela.ws>
- Anvari, H. (1976). *Bureaucratic Terminology of the Ghaznavid and Seljuk Periods* (1 ed.). Tahuri Library.
- Aqsarayi, M. i. M., & Turan, O. (1983). *Tarikh-i Saljuqiya or Musamarat al-Akhbar wa Musayarat al-Akhyar*. Asatir.
- Atabaki, M. i. B., Taher, G., & Afshar, I. (2008). *Al-Mukhtarāt min al-Rasail*. Dr. Afshar Endowments Foundation.
- Baghdadi, B. a.-D. M. i. M., & Bahmanyar, A. (2006). *Al-Tawassul ila al-Tarassul*. Asatir.
- Bandari Isfahani, F. i. A., & Jalili, M. H. (1977). *History of the Seljuk Dynasty: Zubdat al-Nusra wa Nukhbat al-Usra*. Bonyad-e Farhang-e Iran.
- Bayhaqi, A. a.-F. M. i. H., Fayyaz, A. A., & Yahaghi, M. J. (1976). *Tarikh-i Bayhaqi*. Ferdowsi University Press.
- Bayhaqi, A. a.-H. A. i. Z., Qazvini, M., & Bahmanyar, A. (1982). *Tarikh-i Bayhaq*. Foroughi Bookstore.
- Boyle, J. A., & Anousheh, H. (2008). *The Cambridge History of Iran: From the Coming of the Seljuks to the Collapse of the Ilkhanid State* (7 ed., Vol. 5). Amir Kabir.
- Foruzanfar, B. a.-Z. (1973). *Collection of Sermons and Sayings of Sultan al-Ulama Baha al-Din Muhammad ibn Husayn Khatibi Balkhi (Baha Walad)* (2 ed.). Zaban va Farhang-e Iran.
- Hamadani, R. a.-D. F. A., & Roshan, M. (2007). *Jami al-Tawarikh: History of the Seljuks* (1 ed.). Mirath-e Maktub.
- Hamadani, R. a.-D. F. A., Roshan, M., & Mousavi, M. (1994). *Jami al-Tawarikh* (1 ed.). Nashr-e Alborz.
- Husayni, S. a.-D. A. a.-H. A. i. N. i. A., Nur al-Din, M., Buniatov, Z. a.-D., Iqbal, M., & Ruhollahi, ع. ر. (2001). *Zubdat al-Tawarikh, Akhbar al-Umara wa al-Muluk al-Saljuqiyya* (1 ed.). Il Shahson Baghdadi.
- Ibn al-Athir, I. a.-D. A. i. A., & Halat, A. (1992). *Al-Kamil fi al-Tarikh: The Great Comprehensive History of Islam and Iran* (Vol. 3, 4, 17). Elmi Press Institute.
- Ibn al-Jawzi, A. a.-F. A. a.-R. i. A. (1939). *Al-Muntazam fi Tarikh al-Muluk wa al-Umam*. Matbaat Dairat al-Maarif.
- Ibn Kathir al-Qurashi al-Dimashqi, A. a.-F. I. a.-D. I. i. U. (1996). *Al-Bidaya wa al-Nihaya* (1 ed.). Dar Abi Hayyan.
- Ibn Khaldun, A. a.-R. i. M. (1971). *Tarikh Ibn Khaldun (Kitab al-Ibar wa Diwan al-Mubtada wa al-Khabar fi Ayyam al-Arab wa al-Ajam wa al-Barbar wa man Asarahum min Dhawi al-Sultan al-Akbar)* (1 ed.). Manshurāt Muassasat al-Alami lil-Matbuat.
- Ismail, S. M. (1977). *Al-Tashri al-Islami* (1 ed.). Maktabat al-Haram al-Makki.
- Jalilian, A. (2016). *The Judicial System in the Seljuk Period* Payame Noor University, Qeshm International Center].
- Juvayni, M. a.-D. M. a.-D. B. A., Qazvini, M., & Iqbal, A. (1950). *Atabat al-Kataba: Collection of the Chancery Correspondence of Sultan Sanjar*. Sherkat-e Sahami-ye Chap.
- Khasbak, J. H. (1974). Al-Qada fi al-Iraq fi al-Ahd al-Saljuqi. *Al-Majalla al-Tarikhiiyya*(3), 81-111.
- Klausner, C., & Azhand, Y. (1984). *Bureaucracy in the Seljuk Era*. Amir Kabir.
- Lambton, A. K. S., & Azhand, Y. (1993). *Continuity and Change in Medieval Persia*. Nashr-e Ney.
- Muawwad, A. (1976). Judicial Procedure in the Seljuk and Khwarazmshah Periods. *Barrasiha-ye Tarikhi*(63).
- Muhaysin, S. M. A. *Dawlat al-Atrak al-Salajiq, Asr al-Sultan Sanjar (1111-1160)* Zagazig University, Faculty of Arts].
- Qaderi, A. (2010). Ghazali's Political Thought Based on al-Mustazhiri and al-Iqtisad fi al-Itiqad. ۱. پژوهش در تاریخ.
- Rahmati, M., & Najafi, F. (2015). Examination of Seljuk Bureaucracy with Emphasis on Judicial Institutions. *Tarikh-e Now*(11), 119-140.
- Ravandi, M. i. A., Iqbal, M., & Minovi, M. (1954). *Rahat al-Sudur wa Ayat al-Surur fi Tarikh Al Seljuq*. Amir Kabir.
- Saket, M. H. (1986). *The Institution of Adjudication in Islam*. Astan Quds Razavi Press.
- Schacht, J. (1991). Mahkama 1 (General). In *Encyclopedia of Islam* (Vol. 6). Brill.
- Sedghi, N. (2009). Examination of the Structure and Nature of the Legal System of the Seljuk State. *Historical Research*(3).
- Shabaru, I. M. (1992). *Qadi al-Qudat fi al-Islam* (2 ed.). Dar al-Nahda al-Arabiyya.
- Tusi, A. A. H., & Darke, H. (1968). *Siyar al-Muluk (Siyasatnama)* (2 ed.). Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab.
- Yaqut al-Hamawi al-Rumi al-Baghdadi, S. a.-D. A. A. A. i. A. A. (1977). *Mujam al-Buldan* (Vol. 5). Dar Sadir.
- Yusefi Far, S., & Azadeh, S. (2011). The Office of Rais in the Cities of the Seljuk Period and Their Local and Social Connections. *Studies in Cultural History*, 2(8).
- Yusefi Far, S., Jalilian, A., Khosrobigi, H., & Razavi, S. A. (2016). Historical Reconsideration of the Diwan al-Mazalim in the Middle Period and Its Political Function in the Era of the Great Seljuks. ۱۹. پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام.
- Zuhayri Nishapuri, K. I., Afshar Hamid al-Mulk, M. I., & Ramazani, M. (2011). *Saljuqnama together with the Appendix of Abu Hamid Muhammad ibn Ibrahim*. Asatir.